

19. YÜZYILDA ÖZBEKİSTANIN KALBI HİVE İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

Füsün KARA¹

Geliş: 28.08.2022 / Kabul: 04.11.2022

Öz

Makalede, 19. Yüzyılda Hive Hanlığı ile Rusya arasındaki ticarî ilişkiler hakkında bilgi vermektedir. Hive Hanlığı'nın en önemli gelir kaynağını ticaret oluşturmaktadır. Özellikle, 19. Yüzyılın ilk yarısında bölgede köle ticareti önem kazanmıştır. Hive köle pazarı, Palvan kapısının içinde idi. Zaman zaman bütün kervanlar el ele geçirilip çölde, elerli bağlı ve boyunlarında iplerle Hiveçarşlarına sürüklendikten sonra takas edilir ve satılırdı. Bir diğer önemli ticaret ürünü pamuk üretimi idi. Sunî sulamanın yapıldığı bölgede pamuk üretimi çok önemli bir ithal ürünü olmuştur. Ayrıca Hive'nin gelişme göstermesinin belirleyici bir ögesidir. Sunî sulama aracılığı ile pamuk üretiminde çok büyük artış göstermiştir. 1815 tarihinde ülkenin en önemli kanalı olan Kılıçbay sulama kanalı inşa edildi. Buna bağlı olarak Besaglu, Gurlan, Nükus, Uygur, Palumbek sulama kanalları açıldı. Hive Hanlığının en önemli İthalat ürünlerinden biri de pamuk ithalatı idi. Pamuk Rusya için önemli idi. Zanaatçılık, iç ve dış ticaret de büyük önem arz etmekte idi. Ülkede bol miktarda altın, gümüş dış ticarete büyük önem arz etmekte idi. Türkmen, Karakalpak ve Kazaklardan ise koyun, deve ve sığır ithal ediliyordu. Rus işgali önce Hive Hanlığı diğer koşulları ile de serbest ticaret yapabiliyordu. Rusya ile yapmış olduğu antlaşma ile diğer ülkeler ile yapılan ticaretine kısıtlamalar getirildi.

Anahtar Kelimeler: Hive, Rusya, Ticaret, 19. Yüzyıl.

THE HEART OF UZBEKISTAN OF KHIVA BETWEEN RUSSIA TRADE IN XIXth CENTURY

Abstract

The article is explain to the trade and Khiva with Russia in the XIX. century. Trade was the main source of income in khiva. Usually, slavery trade was of importance half of XIXth century. The Khiva slave bazaar was located within the palvangate. Khiva of Khanate of economy and trade to relation Russia. Cotton production has gained great importance irrigation system played the decisive role in the development of Khiva. Cotton production has gained great importance. Artifical irrigation build Kılıçbay watercanal in 1815, it attached in on Besaglu, Gurlan, Nükus, Uygur, Palunbek water channel opened. Khante of Khiva most importance imported product cotton. Craft trade to take part in Khanate Khiva. Gold, silver, precious Khanate Khiva of supply and demand in foreign trade. Usually, Turkmens, Karakalpaks, Kazaks sheep, camel, cattle to export Khanate of Khiva. The Khiva Khanate made a free trade with all of its neighbors until the period of Russian occupation, and after agreement with Russia its foreign trade rights were restricted.

Keywords: Khiva, Russia, Trade, XIXth Century.

Giriş

Batılı tarihçilerin büyük bir çoğunluğu Rus devletinin ortaya çıkışını Moskovaknezliğinin 1382 yılında rakipsiz, Moğol gücüne karşı çıkması sonrasındaki dönemde III. İvan döneminde olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu dönem aynı zamanda Altın Ordu içerisinde kaosun başlangıcı dönem de denk geldiği için muhtemelen bu görüşün doğru olduğu kanaatindeyiz (Acar 2004: 204,205). Biz çalışmamızda ne Rusya siyasi tarihi ne de Hive Hanlığının siyasi tarihine girmeden sadece XIX. yüzyılda bu iki devlet arasındaki ticareti ve ticaretin getirmiş olduğu olumlu ve olumsuz faktörleri incelemeyi amaçladığımız için sadece giriş bölümünde az da olsa ticareti etkileyen dönemlerin siyasi tarihi hakkında sınırlı analizlerde bulunduk. Rusya Devletinin ortaya çıkmasından sonra Rus tarihinde Çar Petro Dönemi (1689-1725) Rusya'nın hüküm sürmüş olduğu topraklar üzerinde kalıcı olması için gerekli önlemlerin alınmış olduğu dönemdir.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, fkara@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-200-1788.

Diğer taraftan Türkistan coğrafyasına baktığımız zaman büyük bir uygarlık merkezi, yüzyıllar boyunca güçlü düşünce akımlarına, bilim adamlarına ve sanata hayat veren özel bir coğrafya görüyoruz. Peki, Türkistan tam olarak neresidir? Bu konu ile ilgili binlerce kitap yazıldı, ancak Türkistan'ın coğrafi olarak günümüzde tam anlamı ile ne sınırı belirlenmiş ne de haritası çizilebilmiştir. Farklı kaynak ve sözlüklere baktığımız zaman gerek tarihçilerin gerekse coğrafyacıların bu konuda temkinli yazdıklarını görüyoruz (Roux 1997: 75) Ancak şu bir gerçek ki Türkistan coğrafyası tarihin ilk dönemlerinden itibaren siyasî, sosyal ve ekonomik yönden önemini muhafaza etmiş geniş bir alandır. Tarih boyunca Uzak Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Dünyada iz bırakan en büyük medeniyetler burada doğup gelişmiş, çok büyük çatışmalarda yine bu coğrafyada yaşanmıştır. Büyük savaşların vuku bulduğu bu coğrafyada yaşamak, Rusya'nın bölgeye nüfuz etmiş olduğu bu dönemde Rusya'nın ticarî faaliyetlerini de doğrudan doğruya etkilemiştir.

XVIII. yüzyılda Rusya, İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa doğu ile ticari ilişkilerini arttırmaya çalışırken Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmişlerdir. Sahip oldukları maden ve jeostratjik itibarı ile dünyanın hedef noktası haline gelen ve günümüzde bu özelliklerini fazlası ile sürdüren Türkistan, Rusya ile olan bağları çok fazla konu edilmiş olsa da şu bir gerçektir ki gerek tarihte ve gerekse yaşadığımız bu dönemde siyasî ve sosyal olaylara yön veren tek unsur ekonomi, ticaret olmuştur (Rywkın 1963:67). Burada şu hususa da özellikle değinmek isterim yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Rusya'nın Türkistan Hanlıklarının işgal sürecini yeniden anlatmak yerine sadece ticaret politikasını incelemeye çalıştık.

İşgal süreci bilhassa 1990 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılma sürecinde sonra özellikle bilim adamlarımız tarafından araştırılıp yazılmıştır. Çünkü Türkistan Türkün özüdür. Bu bağlamda çalışmamda XIX. Yüzyılda Rusya'nın Hive Hanlığı ile olan ticareti ile sınırlı kaldık.

XIX. Yüzyılda Hive Hanlığı

Tarihine baktığımız zaman Perslerden Emevilerden Abbasilere, Memunilerden Karahanlılar ve Gaznelilere Selçuklulara ve nihayet Harezmsahlara geçen bölge, siyasî istikrardan uzak olsa da Türk egemenliğinin yeniden verdiği güçle ayakta durmayı başarmıştır. Moğolların Türkistan'ı hâkimiyeti altına almasından sonra, Cengiz hanın oğlu Çağatay tarafından kurulan Çağatay hanlığı, arkasından Timur'un kurduğu muhteşem Timur İmparatorluğu onu izleyen dönemlerde yine aynı coğrafya üzerinde kurulan birçok devlet, zaman içerisinde tarihten çekilmiş olsalar da bu devletleri var eden toplumlar yok olmamış, onların yerine yeni siyasî birlikler kurarak günümüze kadar mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Hive hanlığı sadece mevcut olduğu tarihi ile değil jeostratjik konumundan dolayı doğu ve batı Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği (Mackenzie 1987:59) bir alanda yer aldığı için Orta Doğu, Hindistan, Çini birbirine bağlayan ipek yolu üzerinde bulunmaktadır. Diğer taraftan yetiştirdiği ünlü bilim adamları ilgi çekici mimari yapıları ile de Hive bugün sadece Rusya'nın değil tüm dünyanın dikkatini cezbetmektedir. Hanlıklar içerisinde Rusları en çok zorlayan hanlık da yine Hive hanlığı olmuştur. XVI. yüzyılın başından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar hüküm sürmüş olan Türk-İslam devleti Hive Hanlığı, medeniyetlerin beşiği Harezmdede kurulmuş, oradan tüm dünyaya medeniyet dağıtmıştır. Harezmi, Birunî, Zemahşeri, Ebul Gazi Bahadır Han gibi alimler ve edipler bu coğrafya da yetişmiştir.

XIX. Yüzyılda Türkistan Hanlıklarının Rusya İle Ticareti

Rusya, Türkistan Hanlıklarını ele geçirmek için bir taraftan askeri keşif kolları gönderir iken diğer taraftan bölgeye daimi olarak seyyahlar diplomatlar göndermiştir (Erdoğan 2019:245-266). Ruslara karşı müşterek bir cephe kuramayan hanlıklar, Rus politikasının başarılı olmasına neden olmuş, kısa süre içerisinde parçalanmış ve onların birbirlerine düşmelerini sağlamıştır. Ne yazık ki Türk tarihine baktığımızda bu kadar güçlü bir ırkın parçalanma nedenlerinin aynı kandan olmalarına rağmen devamlı olarak farklı Türk boylarının birbirlerine karşı nüfuz kurma mücadelesinin doğurduğu acı sonuçlara tanık oluyoruz. Türkistan coğrafyası da aynı şekilde aynı boya mensup olsalar dahi buldukları bölgede hâkimiyet kurmak için, bunun yanı sıra güçlü Moğol akınlarına karşı birlikte mücadele etmek yerine yardım için Rusya'ya başvurmuş olmaları dağılmalarını kolaylaştırmıştır. Her

ne kadar Rusya Çarlık hâkimiyeti döneminde Türkistan Genel Valiliği idaresi süsü vermiş olsa da o dönemde amaç Türkistan Türklerini Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak olmuştur.

Türkler XVIII. yüzyılın başlarında Petro döneminde bulunan Çarlık Rusya pek çok devlet ile mücadele içinde idi. 1700 tarihinde imzalanan Çarlık Rusya pek çok devlet ile mücadele içinde idi. İmzalamış olduğu İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş sonlandırıldı ve Petro, devleti güçlendirmek amacı ile hazırlıklara başladı. 1711 yılında Osmanlı Devleti ile yapılan Prut Savaşının ardından Kafkaslar, Hazar çevresi ve Türkistan mücadelelerini gündeme aldı(Çapraz 2011: 51,78).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya endüstrisini iplik üretimi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Aynı tarihlerde Amerika'da üretilen ipliğin oldukça fazla olması dolayısıyla Rusya rekabet gücünü Türkistan'a yöneltmiş, oradaki pamuk üretimi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu durum karşısında Rusya Türkistan'da pamuk üretiminin artırılması için gerekli olan tüm önlemleri almış, bu bölgeden çok fazla pamuk ihraç etmiştir. İplik üretiminin %553'ü bulunduğu rivayet edilir ki bu da Türkistan'dan ihraç edilen pamuk miktarının ne denli büyük olduğunu kanıtlamaktadır(Vucinich 1968:187).

Bu yüzyılda Rusya, Astrahan, Tobolsk, Ufa, Buhara, Hive ve İran ile ilişkileri elçilik heyetleri düzeyinde geliştirmiştir. Astrahan, Tobolsk, Ufa, Buhara, Hive ve İran tüccarlarına ait merkezler oluşturulmuştur (Grulev 1905:380). En büyük ticaret merkezi Buhara da oluşturulmuş buranın en büyük söz sahibi ise VasiliyPapov olmuştur. Rusya'nın Türkistan ile olan ticari ilişkilerinde Tatarlar ve Nogaylar büyük rol oynamışlardır. Tatar ve Nogaylar aracılığı ile geliştirilen ilişkileri hazar kıyısına kaydırmak (Wambery 2009: 28; Yarohevski 1998: 85) Rusya'nın en büyük emeli olmuştur. Tatarlar ve Nogaylar aracılığı ile geliştirilen ilişkileri Hazar kıyısına kaydırmıştır. Asıl amaç ise Tatar ve Nogayları aradan çıkarıp bütün ilişkileri kontrol altına almak idi. Hazar boyları da Rusya için oldukça önemli idi.

Türkistan hanlıklarına aralıklı olarak gitmiş olan yabancı seyyahlar, hanlıkların güzelliklerini yer altı yer üstü kaynaklarının zenginliğini kaleme alarak hem yaşadıkları dönemdekikendi toplumlarına bilgi vermiş hem de o dönem Türkistan hanlıklarıhakkındaki bilgileri bize aktarmışlardır(Tombuloğlu 2019: 121).Türkistan ile ticarî ilişkiler Rusya için birçok fayda oluşturuyordu ve olumsuz koşullara rağmen ticaret devamlı gelişerek sürüyordu. 1825 tarihinden 1850 tarihine kadar Rusya'da Rusya ile Avrupa arasındaki ticaret hacmi % 43 civarında iken Asya'da ilginç bir yükselme kazanarak %300'e kadar çıkış göstermiştir. Türkistan bölgesine seyahat eden seyyahlar N. Safarov ve A. Fedchenko bu konuda fikirlerini şu şekilde kaleme almışlardır: *“Türkistan ticareti için artmış olan olumlu koşullar ticaretin daha da gelişeceği ümidini doğurmuştur. Son yıllara yapılan bazı keşifler ve kazanımlar böyle ümit etmeği sağlamaktadır. Örneğin pamuk burada çok geniş alanlara yayılmıştır. Hocend de biz ipeği daha ucuz satın alabilirdik”*(Safarzov-Fedchenko 1894: 267) Verdiğimiz birkaç örnekten de diyebiliriz ki, 18. yüzyıl adeta seyyahlar aracılığı ile Türkistan'ın keşif çağı olmuştur (Türker 2019:73-110). Ülke çıkarları için bilgi ve belge toplamak için her yolu deneyen Ruslar,Türkistan gibi kritik bölgelere özel olarak yetiştirilmiş tercihen belli bir sisteme tabii tutulduktan sonra, belirli kişiler bu iş için görevlendirilmiştir. Bu dönemde Ruslar tarafından bölgeye gönderilen oldukça başarılı olan bir diğer görevli Timofey Stepanoviç Burnaşev olmuştur (Burnaşev 2010: 28).

Çarlık döneminin sonlarına gelindiğinde Türkistan'ın önemi konusunda Rusya'nın düşüncelerinde farklılıklar oluşmuştur. İlk etapta İngiltere ile diplomatik ve askeri rekabet için üs olarak görülen Türkistan bu dönemde önemli bir hammadde kaynağı, Rusyalı üreticiler açısından pazar alanı olarak düşünölmeye başlamış General KaufmanTürkistan Genel Valiliğine yükseldiği dönemde, Fergana, Semerkant, Siriderya ve Trans Hazardan oluşan Türkistan sömürge alanının Rus empeyalizmi için pamuk üreticisi haline gelmesini sağlayacak düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Rusya'nın tekstil endüstrisi açısından Türkistan tarımında gerçekleştireceği reformlar büyük önem taşımıştır. Pamuk alım satım işleri belirli bir ticarete yol açmıştır. Türkistan pamuğunun büyük bir kısmı deve kervanları ile taşınırken bir kervanın Taşkent'ten Orenburg'daki demiryolu bağlantısına ulaşmasının yaklaşık beş ile altı ay sürdüğü belirtilmiştir. Bu taşıma esnasında ayrıca pamukta paketlemenin de etkisi ile çeşitli bozulmaların olabileceği söylenmişti (Dempsey 2010: 116). Türkistan'da pamuk üretimi konusunda yaşanan sıkıntıların giderilmesi amacı ile VonKaufman tarafından birtakım girişimler

gerçekleştirilmiştir. 1860'lardan itibaren pamuk kıtlığının yaşandığı dönemde Türkistan sömürgeciliğinde yeni bir hareket olarak demiryolları ortaya çıkmıştır. Türkistan'da ilk demiryolu hattı 1879'de Hazar Denizindeki Krasnovodsk'tan, Kızıl Avrattaki bir karakola kadar Türkmenlere karşı gerçekleştirilen askeri bir sefere yardım amaçlı inşa edilmiş, Semerkant'a kadar genişletilmiştir.

XIX.Yüzyılda Hive Hanlığının Rusya İle Ticareti

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Rusya XVIII. yüzyılda Hive'yi ayrıntılı bir şekilde incelemiş, kendi çıkarlarını alabildiğince iyi hesaplayarak hareket etmiştir. Seyyahlar vasıtası ile aldığı bilgiler doğrultusunda eğer yapmış olduğu seferde başarılı olunursa Rusların çok kazançlı olduğunu anlamıştır. Hive seferinin komutanlığına Çerkasskiy isimli bir Rus general getirilmiştir (Holdsworth 1954:154). Ruslar bu seferin asıl nedenini ticari ve devletlerarası husumeti ortadan kaldırmak amacı ile gerçekleştirdiğini iddia etse de doğru değildir. Bu seferin Ruslar tarafından en önemli sonucubölgenin kısmen de olsa keşfi ve Hazar Denizinin doğu kıyılarının haritalandırılmasıdır. Çar Petro, Hive seferi felaket ile sonuçlanınca yeni hazırlıklara başladı ancak bir seferi düzenleyebilecek güçte olmadığı için bölgeye ait planları ertelemek zorunda kaldı (Yetişgin 2016: 671-702).

Hive hanlığı, topraklarının ticarî yolların kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle bölgede ticaretin devamlılığı esas olmuştur. Ticaret, Moğol istilasının ardından durma noktasına gelse de Timurlular döneminde bu durum düzelmeye başladı. Ancak Timurluların son yıllarında otoritenin sarsılmasıyla meydana gelen kaotik durum ticarî hayata büyük darbe vurdu. Özbeklerin Harezme geldikleri XVI. yüzyılın başlarında bölge iktisaden canlılığını yitirmişti. Şehirlerin istilalardan dolayı köhneleşmesi üretimi düşürmüştü, ziraat sahasını daraltmıştı. Buna bağlı olarak da ticaret gerilemişti. Ancak bu durum Hive hanlığının yönetimini sağlamlaştırmasının ardından düzene girmeye başladı (Özkan 2020: 112).

Hive Hanlığı büyük oranda Rusya ile ticari ilişkiler kurmuştur. Ayrıca Hindistan, İran ve Afganistan'lada ticari ilişkileri mevcuttur. Uzun süreler boyunca Hiveli tüccarlar Astrahan, NijniyNovgorod, Orenburg gibi şehirlerde Rusya ile ticaret ile uğraşmışlardır. Oralara çeşitli kumaşlar, pamuk, ipek ve diğer mallar götürülmüştür. Rusya'dan ise demir, döküm, deri, teneke, çuha, bakır sülfat ve şeker gibi ürünler getirilmiştir. Bunların arasında fabrikada dokunan kumaşları da görmek mümkündür. Özellikle demir, çelik ve diğer metallerin getirilmesi son derece faydalı olmuştur. Çünkü bunlardan özellikle çiftçilik ve zanaatkârlık için gerekli üretim araçları hazırlanmıştır.

XIX. yüzyılda Türkistan'ın en büyük esir pazarları Buhara ve Hive'de bulunmasından dolayı ticaretin en önemli kolu belki de zirai üretimden sonra gelen, geliri esir alıp satmaktır. Bölgede Fars, Kürt ve Rus esirler bulunuyordu. Genellikle tarımsal faaliyetlerde kullanılan bu esirler arasında en kıymetlileri Ruslardı. Hive'de bulunan köle pazarlarını gözlemlemiş olan seyyahların aktarmış olduğu bilgiye bakarsak köle seçerken öncelikle onun yaşı, sıhhati, güzelliği, mensup olduğu dini mezhebi ve iş yaparken hangi alanda daha kabiliyetli olması gerekiyordu. Alıcılar beğenmiş olduğu köleyi seçtikten sonra çoğunlukla köle pazarlarında bulunan havuz kenarlarında sergilenmekteydi. Pazarda bulunan küçük odalardan birine götürülerek orada soyarak çıplak bir vaziyette incelenirdi. Şurası Bir gerçek ki Hive'de köle Ticareti öyle bir yerleşik bir durum arz etmekte idi. İyi bir köle seçmek için nelere dikkat edileceği bazı kitaplara dahi konu edilmiştir. Bu konuda en önemli kaynak Kabusnâme idi.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere köle ticareti Hive ekonomisi için oldukça önemli bir kaynaktı. Köle ticareti tüm dünyada mevcut olmasının en büyük nedeni ticaretin daha etkin hale gelmesidir. Bu bağlamda Hive'de kölelik ve köleleştirme en önemli yaygın ticari faaliyetlerden biri olmuştur. Kölelik sistemi toplumla bütünleşmiş iktisadi bir sistemdi. Bu demektir ki köle temini ve bunun devamlılık kazanması hem toplum hayatının işleminde hem de devlet hazinesinin bollaşmasında büyük bir öneme haizdi. Savaşlar sonucunda ya da başka bir suretle köle edinimi, satışı ve taşınması Türkistan Hanlıklarında siyasi yapıların önemli gelir kaynakları arasında bulunuyordu. Hive Hanlığının diğer hanlıklarda olduğu gibi köle ticareti ile uğraşanlar aynı oranda vergilendirilirdi. Hiveyi ziyaret etmiş olan yabancı seyyahlardan Muravev yazmış olduğu notlarında Hive'deki kölelik ticareti ile ilgili oldukça önemli bilgiler vermiştir. Hive'de bulunduğu süre zarfında bir dizi temas içerisinde olan Muravyev yağmalarla köle edinen Hivelilerin kazançlarından beşte birini hana vermekle yükümlü olduğunu anlatmıştır (Muravev 1871: 21) Mesut Karakulak yapmış olduğu Türkistan'da Efendiler ve Köleler (Karakulak 2020) adlı eserinde de Türkistan Hanlıklarında kölelik

üzerinden alınmış olan verginin sadece bunlarla sınırlı kalmadığını bunun yanı sıra geçiş vergisi, pazar vergisigibi farklı isimler altında farklı türden vergiler aldığını kitabında zikretmektedir. Bilhassa geçiş vergisinden köle fiyatları üzerinde o oranda yükselirdi. Türkistan hanlıklarının köle ticaretine çeşitli türde vergiler uygulaması bu sistemin onların ekonomisi için ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Türkistan'da köleler sadece belirli bir sahada değilgündelik hayatın getirdiği tüm iş kollarında çalışmakla yükümlü idi. İlginç olan tek bir örneği Meyendorff veriyor. Meyendorff eserinde, 1820 yılında Buhara'ya gittiğinde orada bulunan kölelerin devlet yönetiminde etkin olduğunu tespit etmiştir ki bu çok önemli bir gelişmedir. Devletin bütün işlerinin Kuşbeyleri ve onların köleleri aracılığı ile idare edildiğini ifade etmektedir. Buhara'da gördüğümüz bu çalışma şeklini maalesef Hive'de göremiyoruz (Meyendorff 2004: 73, 110).

Köle ticaretini finansal alanda destekleyen ve sürdürülmesini sağlayan bir diğer etken de fidye ekonomisiydi. Ayrıca köle pazarına girmiş bir köle vergilendirme sistemine dâhil edilmekteydi. Ancak kölelerin akrabası vasıtasıyla kendi bölgesinde şahitliğinde bu durum değişmekteydi. Vambery köle tüccarları ve kölelerin bu tarz alışverişteki durumlarından şöyle bahsetmektedir: *"Bunun aksi bir durumda, yani akrabalarının esir satın almamaları durumunda her iki taraf da zarara uğruyordu. Çünkü köle sağlayıcıları büyük masrafa girerek esiri Hive, Buhara ya da uzak yere gönderiyor, oradaki esir pazarlarda açık arttırma yoluyla piyasa değerinden satılmıyordu. Bu durumda zavallı esirin, vatanını bir daha görebilmesi, çok uzak bir ihtimal haline geliyordu"* (Karakulak 2020:204).

Hayat tarzı itibarı ile köle emeğine ihtiyaç duymayan ve onlarla yaşamayı tercih etmeyen Türkmen gruplar,kaçırdıkları kişileri fidye karşılığında satmayı daha karlı ve uygun buluyordu. Ancak Hiveliler köle satışının zorlaştığı XIX. Yüzyılın ikinci yarısında köleleri uzak mesafeli pazarlara taşıma ve onların hayatlarını idame ettirme masraflarını üstlenme konusunda oldukça zengindi (Karakulak 2020: 62). Özellikle XIX. Yüzyılda para çeşitliliği ticari hayatın hızlanmasıyla beraber çeşitlenmişti.Gündelik hayatta en yoğun kullanılan para birimi gümüş para tengeydi (Arapov 2014: 123).Tillalar arasında ise en makbul göreni padişah tillası olarak da bilinen Buhara tillasıydı. Tillaların ön yüzünde hükümdarın adı, diğer yüzünde ekseriyetle şehrin ismi ya da ne zaman basıldığına dair ibareler bulunuyordu. Türkistan'daki para birimi ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Hive Hanı Muhammed Rahim (1806-1825) döneminde bölgede bulunan Muravev vermektedir. O Hive'deki para birimini tillaabass, tenge, karapsi ve dolaşımdaki yabancı paralar olarak ayırmaktadır. 1 tilla, 14 abass, 10.75 pens değerindeydi. Aslında abass var olan bir para birimi değildi. Sadece hesaplama yapmayı kolaylaştırmak maksadı ile kullanılmakta idi. Köle alışverişinde sık sık karşımıza çıkan Hollanda dukası 10 abbas veya 80 karapsi ediyordu. Diğer para birimi ise köle pazarında yaygın kullanılan İran gümüşüydü. 5.5 İran gümüşü 1 dukaya eşitti. Anlaşılan o dur ki Hive ve Buhara'da kullanılan para birimlerinin ölçütlerinin zamansal ve mekansal olarak sürekli değişikliğe uğramıştır. XIX. Yüzyıl boyunca ortalama olarak bir kölenin fiatı 30 ile 60 tilla arasında değişmekteydi. XIX. Yüzyılda Türkistan'daki köle fiyatları konusunda detaylı ve sistematik verilere Wambery'nin notlarında rastlanmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise köle ticaretinin oldukça büyük düşüş gösterdiğini toplam nüfusun sadece %5 İne Tekabül ettiğini görüyoruz. Doğal olarak ülkeler arasında her ne kadar farklılık göstermiş olsa bileaşağı yukarı tablo benzerlik gösteriyordu. Köle nüfusunun en yoğun olduğu Buhara ve Hive 'de köle sayısının bölgeye giden diplomatlar vasıtası ile 30 bin ile 150 bin arasında olabileceğini öğreniyoruz. Daha önce de belirttiğimiz üzere Hive de bulunan kölelerin milliyet yelpazesi oldukça genişti. Bunlar içinde İran ve Rus köleler çoğunluğu teşkil ediyordu (Karakulak 2020:97).

Diğer Türkistan Hanlıklarında olduğu gibi Hive Hanlığında da çiftçilik ve hayvancılık ön planda yer almıştır. Genellikle tahıl üretimi yapılan hive hanlığında buğday üretimi başı çekiyordu. Geri kalan arazilerde arpa, keten, susam yetiştirilirdi. Meyvecilik bakımından önemli ve çok gelir getiren ürünlerin revaçta olduğu hanlıkta Türkistan'ın en iyi kavun ve karpuzunun yanı sıra elma, nar, kayısı, incir ve üzüm de bulunurdu (Dempsey 2010:58).

Hanlıkta özellikle sunî sulamaya büyük önem verilmiştir.Daha önce inşa edilmiş olan kanalların yanı sıra günümüzde dahi önemini büyük ölçüde muhafaza eden daha önce kurulmuş olan kanalların yanı sıra 1815 yılında Kılıç Niyazbay kanalının kurulması büyük bir önem arz etmiştir. Bu kanal vasıtası

ile Beşüyli, Gürlan, Nüküs, Uygur ve Palvanbek Karaköz, Yengiyap, Şeyh Abbas, Taşsaka ve başka kanalları açılmıştır. Bu kanallar vasıtası ile pamuk üretimi için büyük bir önem arz etmekte idi. . Bilindiği üzere gerek Hive özellikle Fergana Vadisi Rusya'ya pamuk ticaretinde büyük rol oynamıştır (Ziyayev 2007: 20).

XIX. Yüzyılın yarısında Hive'deki pamuk alanlarında genişleme görülmektedir. Özellikle Türkistan'da Ruslar tarafından inşa edilen demiryolları gerek tüm Türkistan hanlıklarının gerekse makalemizin konusu olan Hive'nin ekonomisi ve sanayisi üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir. Demiryollarının inşasından sonra bölge, dünyanın önde gelen pamuk üretim alanlarından biri haline gelmiştir. Türkistan vahalarının Moskova St Petersburg'daki tekstil fabrikalarına demiryolu taşımacılığı ile bağlanması Türkistan'da pamuk yetiştiriciliği üzerinde önemli bir etki meydana getirmiştir. Türkistan'da üretilen yeni Amerikan ipliğinin başarılı ve hızlı bir şekilde dağıtılması trans-hazar demiryolu ile birlikte gerçekleşmiştir (Dempsy 2010: 85). Bu durumda devletin ekonomi politikasının bir parçası olarak kalmış olduğu tedbirler, az gelişmiş tarım ekonomisinin kapitalizmle olan karşılaşması gibi çeşitli sebepler etkili olmuştur (Whitman 1956:190-205). Bu dönemde Rusya ve Hive arasındaki en önemli bağlantı pamuk ithalatı olmuştur. 1850 yılına kadar büyük bir gelişme gösteren Rus tekstil endüstrisi için kendi üretim alanları olan iplik oldukça önem taşımıştır. Bu dönemde Rusya'nın toplam ithalatının % 53'ü Türkistan hanlıklarından elde ettiği ham pamuk ithalatına dayanmıştır. Rus tekstil endüstrisi ham pamuk ithalatının yanı sıra pamuklu ürün ihracatında da büyük gelişme göstermiştir (Becker 2005:46). 1880-1900 yılları arasında Türkistan'da pamuk ekilen toplam alanda istikrarlı bir artış vardır (Matley 1994: 32).

Hanlıklarında zanatkârlık iç ve dış ticaret de büyük önem arz etmekte idi. Kılıç, ay baltası, mızrak, kalkan, ok-yay, dolma tüfek, top gibi askerî malzemeler ve barut hazırlanmıştır. Ancak tüfek ve topların kalitesi oldukça düşük olup dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte değildir. Top imalatı daha ziyade korku salmak maksadıyla üretilmiştir. (Ziyayev 2007:21) . Ülkede bol miktarda altın, gümüş, değerli taşlar ve başka madenlerden kuyumculuk mallarının üretiminin artmış olduğu üzerine olan bilgiler bize Rusya ile ticaretinde bu ürünlerin öncelik kazandığını ifade etmektedir (Mahmudhoci 1992:74).

XIX. yüzyılda Hive ekonomi ve ticaretine baktığımız zaman doğal olarak Hivenin iletişimde en fazla olduğu ülkenin Rusya olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Rusya ile iç içe ithalat ihracat içinde olmasının yanı sıra Türkmenler, Karakalpaklar ve Kazaklar ile olan ticarî ilişkiler düzenli olarak devam etmiştir. Göçebe bir topluluk olan bu Türk hanlıkları ile ticareti ise daha ziyade hayvan ithalatı olmuştur. Sığır, koyun, keçi, yün, yiyecek maddesi ürünleri alınıp karşılığında kumaş, giysi, ev eşyaları ve yiyecekler verilmiştir. Sadece XIX. yüzyılda değil ondan önceki dönemlerde de göçebe ve yerleşik halk arasındaki ticaret oldukça sıkı bir vaziyette birbirleri ile kopmaz bir bağ şeklinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Yerleşik ve göçmen ahali her yönden birbiriyle sıkı sıkıya bağlı bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir (Ziyayev 2007: 22). Bu dönemde aynı zamanda Buhara ve Hive Hanlığı arasındaki ticarî ilişkilerde önemlidir. Hiveli tacirler çeşitli kürkler, ham ipek, susam, elma, kavun, balık, keten tohumu yağı, koyun yağı, buğday, pirinç, haşhaş ve hayvancılık getirip, Buhara'dan Hive ye tütün, pamuklu ve ipekli kumaşlar, royan, avukatlık malları ve kara göl derileri ihraç ederdi.

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bugün Özbekistan'ın kalbi olarak isimlendirdiğimiz Hive şehri çok eski devirlerden bugüne gelene kadar insanların elde etmek için devamlı olarak mücadele ettiği bir coğrafya olmuştur. Konumuz olan Türkistan bölgesinin tarihini incelediğimiz zaman devamlı olarak çatışmaların mücadelelerin yaşandığı ve sonucunda da büyük kayıplara maruz kaldığını görüyoruz. Elbette doğa kanunu gereği insanlar özellikle bereketli toraklara sahip olmak ve bu topraklara egemen olmak ister. Bunu doğanın bir gereği olarak algılıyoruz. İşte bu yüzden de gerek makalemizin konusu olan Hive şehri gerekse tüm Türkistan coğrafyası sahip olduğu yer altı yer üstü kaynakları bulunduğu konum itibarı ile jeopolitik ve jeostratejik değeri açısından talihsiz bir coğrafya olmuştur. Talihsiz bir coğrafyadır dedim çünkü ticaret yollarının merkezinde bulunması, öte taraftan zirai üretim açısından oldukça verimli topraklara sahip olmuş olması etrafındaki devletlerin daima iştahını kabartmış, ele geçirmek için devamlı çatışmalar yaşanmıştır. Araştırmamızda da gördük ki Hive Hanlığı sahip

olduğu zenginlikler ve ticaret yolları açısından oldukça zengin bir bölgedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere biz çalışmamızda HiveHanlığı'nın siyasî tarihine değil sadece ekonomik durumu ve ticaretini inceledik.Hive Hanlığı yıkıldığı dönemde ne acıdır ki kendi topraklarını ve zenginliğini hem işlemeyecek hem de sağlayamayacak bir durumda iken kapitalizminacımasız boyunduruğu altına girmiş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne hizmet eden onun ekonomisi kendi topraklarında adeta köle durumuna düşmüştür. 1990 yılı itibarı ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağıldığı zaman hepimizi sevindiren bu toprakların tekrar eski ihtişamını kazanma ümidi olmuştur. Ancak, şunu unutmamak gerekiyor ki gerek Hive gerekse tüm Türkistan eğer çok güçlü olursa Rusya Federasyonunun yaptırım zorunluluğundan kurtulabilir.

Hive Hanlığı, incelediğimiz yüzyıl öncesi ve XIX. yüzyıldaözellikle Rusların bölgeyi şahsi menfaatler için çok fazla münasebette olduğu için sadece Rusya ile olan ticaret boyutunu ele aldık. Tarih boyunca Türkistan'daki tüm Türk Hanlıkları ile siyasî ve ticarî münasebetlerde bulunan Çarlık Rusya'nın Kazan ve Astrahan'ı İşgal etmesi doğrudan bölge ile temas kurmasına neden oldu. Hiçbir aracı olmadan iki taraf arasında başlamış olan ilişkiler özellikle XVII. Yüzyıla gelindiğinde kopmaz bir bağ halini aldı. Çarlık Rusya Hive'yi daha iyi tanımak amacı ile devamlı olarak bölgeye Rus heyeti göndermiş, başlangıçta bunun sadece dostluk amaçlı elçilik teatileri izlenimi verilmişse de bu keşifler sonradan Hive Hanlığını ele geçirmeye kadar gitmiştir.

XIX. yüzyılda Hive'nin ekonomi ve ticaretine baktığımız zaman gerek köle ticareti gerekse zirai üretim açısından Rusya için çok önemli bir bölge olduğunu gördük. Aynı şekilde yüzyılın başlarında Hive Hanlığı özellikle köle ticareti açısından oldukça ileri bir duruma idi pamuk ekimi bilhassa Rusya'nın Amerika karşısında Hive'yi ham madde kaynağı olarak görmesi hanlıkta pamuk ekim alanlarını arttırmış, ticaretin canlanmasına vasıta olmuştur.

Araştırmamızda da görüldüğü üzere her ne kadar ekonomisi ve ticareti yüzyılın başlarında çok ileri olmasına rağmen şu gerçeği hiçbir zaman unutmamalıyız. Güçlü Rusya, geçmişte olduğu gibi bugün de ne kadar güç kazanırsa gerek bugün Özbekistan'ın muhteşem şehri Hive de gerekse Tüm Türkistan'da bölgenin nüfuzunu ele geçirmek için bu topraklardan vazgeçmeyecektir. Türkistana tarihi bir dikkatle baktığımız zaman başta Rusya diğer batılı devletler Çin ve Hindistan gibi nüfusu milyarları aşan devletler için de özellikle olmazsa olmaz bir bölgedir. Son olarak incelediğim şehrin ekonomik kaynakları bulunduğu jeostratejik jeopolitik alanı göz önüne alırsak güçlü bir Özbekistan'ın yolu ancak güçlü bir ekonomi ve ticaretten geçtiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

Acar, Kezban (2004), *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara.

Arapov, A.V. (2014), *İstoriçeskie Pamyatiki Uzbekistana: Taşkent, Samarkand, Buhara, Hive, Şahriyabz*, SMİ-ASIA, Taşkent.

Becker, Seymour (1905), *Russia as Protectorates in Central Asia-Buhara and Khiva, 1865-1924*, Taylor Francis.

Çapraz, Hayri (2011), "Çarlık RusyasınınTürkistanda Hakimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, S. 24, s. 51-78.

Dempsey, T.A. (2010), *Russian Rule in Turkestan a Comparison with British India through the lens of World System Analysis*. The Ohio State University Thesis.

Erdoğan, Eralp (2019), "Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, ed.Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, s. 245-266.

Eden, Jeffrey (2016), *Slaveryand Empire in Central Asia*, Harvard University, Cambridge.

Gahan Mac (1995), *Hive Seyahatnamasi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, haz. İsmail Aka, Akademi Kitabevi, İzmir.

Hayit, Baymirza (2004), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Holdsworth, M. (1959), *Turkestan in the Nineteenth Century*, Oxford.

- Karakulak, Mesut (2020), *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, İstanbul.
- Keykâvus, Mercimek Ahmet (1966), *Kâbusnâme*, C.I., Atilla Özkırmılı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Mackenzie, David (1987), "The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and Newyork, s. 208-234.
- Matley, I. M. (1994), "Industrialization 1865-1914 Central Asia", *130 Years of Russian Dominance a Historical Overview*. Ed. Edward Allworth.
- Meyendorf, Baron (2004), "A Journey from Orenburg to Bokhara in theYear 1820", *the Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V, Kısım:II, Routledge, London.
- Muravev, N.N. (1871), *Muravievs Journey to Khiva through the Turcoman Country, 1819-20*, Foreign Department Press.
- Özkan, Murat (2021), *Buhara Hanlığı, (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Özkan, Murat (2021), *Hive Hanlığı, (1511-1920)*, Selenge, İstanbul.
- Pierce R. R. (1960), *Russia Central Asia 1867-1917*, University of California Press.
- Roux, Jean-Paul (1997), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Rywkin, Michael (1963), *Russia in Central Asia*, Newyork.
- Sabol, S.(2002), "Orta Asyada Rusya-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. XVIII, Ankara, s. 587-595.
- Safarzov, N., Fedchenko, A.A. (1998), *Putes Hestviypo Turkestan*, Saint Petersburg.
- Saray, Mehmet, "Hive Hanlığı", *DİA*, C.18, İstanbul, s. 167-170.
- Schuyler, Eugene (2017), *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2017.
- Schmidt, Emil (1876), *The Russian ExpeditiontoKhiva in 1873*, Calcutta: Foreign Department Press.
- Suavi, Ali (1977), *Hive Hanlığı Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. M. Abdülhalik Çay, Orkun Yayınevi, İstanbul.
- Taylor, Bayard (1874), *Central Asia*, New York.
- Türker, Özgür(2019), "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", *Seyyahların İzinde Türkistan*, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, s.73-110.
- Wamberg, Arminius (2009), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim*, Kitabevi, İstanbul.
- Whitman, J. (1956), *Turkestan Cotton in Imperial Russia. The American Slavic and East European Review*, 15 (2), s. 190-205.
- Yaroshevski, D.B. (1998), *Russian Regionalism in Turkestan. The Slavonic and East Review*, 65 1, s. 77-100.
- Yetişgin, Mehmet (2016), "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, s. 67-702.
- Ziyaev, Hamid (2007), *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, TTK, Ankara.